

Palet van boer-burger ontmoetingen¹

1 Inleiding

Boeren en burgers zijn op allerlei manieren met elkaar verbonden in een web van relaties. Als producent en consument aan het begin en eind van een voedselketen, als medebewoners of medegebruikers van het platteland of als collega-ondernemers die wonen en werken op het platteland met elkaar combineren. Soms ontmoeten ze elkaar in persoon, kortstondig in het voorbijgaan of meer langdurig als buurtgenoot of lid van een vereniging, als collega ondernemer of als vaste klant of gast op het boerenerf. Soms kennen ze elkaar via horen en zeggen. Maar meestal hebben boeren en burgers niet meer dan het beeld dat ze van elkaar vormen op grond van wat tot hun komt via krant, tijdschrift, televisie, internet of andere media. Boer en burger kunnen elkaars bondgenoten zijn, maar tegelijk ook tegenover elkaar staan op een ander front. Boer en burger ontmoeten elkaar in wisselende hoedanigheden, soms in persoon, maar meestal via tussenkomst van andere personen, netwerken, organisaties, voedsel of beelden.

Aan het slot van dit essay schetsen we een palet aan ontmoetingen tussen boer en burger. Daarmee willen we allerlei ontwikkelingen in de landbouw en tussen landbouw en samenleving op meer tastbare wijze duiden. Het palet van uiteenlopende boer-burger ontmoetingen biedt een meer verfijnd inzicht in de alledaagse dynamiek dan een grove schets van elkaar min of meer uitsluitende ontwikkelingsrichtingen of scenario's.

Zo is het gebruikelijk om de ontwikkeling van een grootschalige, technologie intensieve landbouw als onderdeel van wereld omspannende voedselketens gericht op economische efficiëntie (*economy of scale*) af te zetten en af te wegen tegen de ontwikkeling van kleinschalige landbouw gericht op een integratie van meerdere economische activiteiten (*economy of scope*) in de natuur en samenleving ter plaatse. Soms wordt hier nog een derde traject tegen aan gezet, waarin landbouw geen rol van betekenis meer heeft en de vrijkomende ruimte een nieuwe bestemming kan krijgen. Deze trajecten geven weliswaar een scherp beeld van drijvende krachten - van de voor- en nadelen die ermee gemoeid zijn en sporen aan tot een stellingname - maar het beperkt tegelijk het zicht op de bestaande dynamiek in de landbouw en op het platteland. En daar hebben we maar weinig zicht op, zoals bleek uit een studie in De Wolden (Van Broekhuizen en Oostindie, 2004).

Een meer verfijnd inzicht in de dynamiek in het web van relaties en spanningsvelden geeft ons inziens provinciale en vooral lokale bestuurders meer houvast om huidige en toekomstige ontwikkelingen naar wens en naar vermogen bij te sturen. Beleid maken is keuzes maken; niet alles kan overal tegelijkertijd. De opgave voor bestuurders is om aan te geven wat hen voor ogen staat met platteland in Overijssel als geheel en voor elk gebied afzonderlijk. Op grond hiervan kunnen ze ook bepalen welke actieve rol zijzelf willen spelen in het web van boer-burger ontmoetingen.

Achter het palet van boer-burger ontmoetingen gaan allerlei ontwikkelingen in de landbouw, op het platteland en in de samenleving schuil. Op grond van verschillen in waarden en opvattingen geven zowel burgers als boeren op uiteenlopende wijze zin en richting aan hun dagelijks bestaan en aan het samen leven. Om te beginnen schetsen we

¹ Dit essay over boer-burger relaties is geschreven in opdracht van het Trendbureau Overijssel door Ina Horlings, Birgit Boogaard, Henk Oostindie, Rudolf van Broekhuizen en Dirk Roep (eindredactie) van de Leerstoelgroep Rurale Sociologie, Wageningen Universiteit.

eerst vijf typen burgers op grond van hun beeld en waardering voor landbouw en platteland. Daarna schetsen we verschillende manieren van boeren en de dynamiek in de landbouw. Dan volgt zoals gezegd het palet van boer-burger ontmoetingen waar bestuurders op aan kunnen grijpen. Waar mogelijk is het essay toegespitst op Overijssel.

2 Burgers en platteland

Beeld van en waardering voor landbouw en platteland

Nederland is sterk verstedelijkt met tussen stedelijke gebieden door een parkachtig cultuurlandschap, vaak aangeduid met 'groene ruimte'. Niettemin - of wellicht juist vanwege het spaarzame open gebied - maken we in Nederland tot verbazing van buitenlanders nog altijd een onderscheid tussen stad en platteland, dat wil zeggen tussen concentraties van bebouwing en bewoning en het landelijke gebied daarbuiten. Volgens de statistieken van het CBS is een groot deel van Overijssel platteland. Maar het onderscheid tussen stad en platteland is geen kwestie van louter objectieve maatstaven, het hangt vooral af van hoe het onderscheid wordt ervaren en beleefd en daarmee voor betrokkenen als reëel geldt (De Haan, 2001).

Het beeld van het platteland in Nederland is nog altijd overwegend arcadisch. Platteland betekent rust, ruimte en groen, met relatief kleine agrarische bedrijven, losjes verspreid in open landschap, gebaseerd op de 'rurale idylle'. De rurale idylle verwijst naar "*een gemeenschappelijke hang naar een verloren gewaande wereld, vol rammelende melkbussen, speels ravotten in het hooi, statige boerderijen achter stokoude bomen, klotsende melkkannetjes, sloten vol kikkers, uitbundig lange zomermaanden en de scherpe geur van pasgemaaide weilanden*" (van der Ziel, 2006: p. 27). Eind 20ste eeuw heeft een nieuwe golf stedelingen zich op het platteland gevestigd vanuit dit beeld. Naast idealisten gaat het om rustzoekers, natuurliefhebbers, tuinwroeters, hobbydierhouders, opknappers van monumentale panden, statuszoekers, gepensioneerden, retourmigranten, gezinnen die een veiliger omgeving voor hun kinderen zoeken, enzovoort. Voor het merendeel van de oudere nieuwkomers ligt deze kleine en overzichtelijke wereld besloten tijdens hun jeugd van de jaren vijftig, in de ouderlijke boerderij of als stadskind bij grootouders of wildvreemde boeren. Voor deze *babyboomers* heeft het platteland vooral nostalgische waarde, en voor hen overheerst de nostalgie in de samenleving (van der Ziel, 2006, p.27). Glossy magazines als 'Buiten' en 'Landleven' verbeelden deze nostalgische hang naar het platteland, terwijl de populariteit van *countryfairs*, plattelands festivals en open dagen bij de boer toeneemt. Met het in stand houden, herscheppen en uitbaten van de rurale idylle, zowel in beelden, woorden als in daden, is veel geld gemoeid. De hang naar het platteland, naar authenticiteit en nieuwe functies geeft een nieuwe impuls aan de plattelandeconomie. Van der Ziel beschrijft deze verschuiving van waarden "*van nut, modernisering en kwantiteit, naar beleving, authenticiteit en kwaliteit*" (Van der Ziel, 2006: p.12).

Daarmee is de relatie tussen stad en platteland, de aard van het platteland en zeker ook de beleving ervan sterk veranderd over de afgelopen jaren. Het platteland wordt steeds meer gezien en gebruikt als een ruimte om te recreëren (van Dam et al. 2002). Ruim driekwart van de Nederlanders heeft (zeer) positieve gevoelens bij het platteland; onder de plattelanders ligt dit aandeel echter flink hoger dan bij stedelingen (Steenbekkers et al, 2008). Dit zien we ook in Overijssel terug waar maar liefst 91% sterk aan het platteland hecht (Sanderse, 2006). De aantrekkelijkheid van het platteland wordt vooral bepaald door de natuurlijkheid van het landschap, de indrukken die je er op kunt doen, de afwisseling, het historische karakter en de ruimtelijkheid. Ook grazende koeien zijn karakteristiek voor het platteland en mede daardoor vindt 78% van de Nederlandse bevolking het onacceptabel als koeien het hele jaar

binnen gehouden worden (Boogaard et al. 2010b), in Overijssel is dit zelfs 87%. Ook boerderijen (69%) en schone lucht (65%) worden hoog gewaardeerd.

Burgers tonen begrip voor boeren, dat ze soms niet anders kunnen dan meegaan met de vaart der tijd. Nagenoeg alle Nederlanders dragen de boer een warm hart toe; slechts zes procent van de bevolking zal geen traan laten als de boer van het toneel verdwijnt (Ministerie van LNV, 2005, p.9). Burgers hebben overwegend een positief beeld van agrarische ondernemers, zowel als persoon als van de bedrijfstak. Het programma 'Boer zoekt Vrouw', dat in hoogtijdagen 3,1 miljoen kijkers trok, heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan een positief imago van de boer.

Echter, hoge waardering van het platteland – grotendeels gebaseerd op de rurale idylle - met haar rust en ruimte heeft ook een keerzijde. Het is een gecreëerd landschap, gebaseerd op 'puurheid' – waar mensen in harmonie leven met dieren en natuur (Bell, 2006). En 'zuiverheid' wordt gemakkelijk bedreigd door vervuiling (Bell 2006), zoals bebouwing, verkeer, industrie en voedselproductie (Frouws 1998). Ook de inwoners van Overijssel maken zich zorgen dat het platteland wordt volgebouwd (78%), dat er minder natuur komt (63%) en dat het drukker wordt (40%). Burgers zijn daarmee geneigd om het platteland vanuit een idyllisch perspectief te bekijken, waarin (voedsel)productie een bedreiging kan vormen voor het behoud van het platteland zoals het is. Zo oordeelde 97% van de Nederlanders dat aan het platteland niets meer mag veranderen (NIPO, 2003). Driekwart van de mensen in Overijssel is het eens met de stelling 'Het Nederlandse platteland is mooi zoals het is; niets meer aan doen'. Men heeft daarmee de neiging om de huidige landbouwproductiefunctie van het platteland te negeren ten gunste van de idylle.

Terwijl voedselproductie en agrarische werkgelegenheid decennia lang de belangrijkste functies van het platteland waren, vindt ruim de helft van de Nederlanders dat het bieden van rust, ruimte en recreatie de belangrijkste functies van het platteland zijn (Van der Ziel, 2006). Slechts 37% van de Nederlandse bevolking vindt in 2001 voedselproductie de belangrijkste functie (Frerichs en De Wijs, 2001). Toch hebben landbouw en voedselproductie lange tijd het platteland gedomineerd en sterk het beeld bepaald. Als gevolg van de toenemende nadruk op het verhogen van de productie door intensivering, schaalvergroting, specialisatie zijn grote delen van het platteland opnieuw ingericht als optimale productieomgeving voor een hoogproductieve landbouw. Als gevolg onstond een sterke concentratie van de intensieve veehouderij (varkens en kippen) in vooral het zuiden en oosten van het land. Burgers hebben de laatste decennia de keerzijde van een eenzijdig op hoge productiegerichte landbouw leren kennen, bijvoorbeeld via voedselschandalen, de mestproblematiek en uitbraak van dierziekten. Terwijl het aantal boerenbedrijven gestaag afneemt en de invloed van boeren op het platteland tanende is, worden burgers kritischer en winnen zij aan invloed. Burgers gaan eisen stellen aan de landbouw.

De moderne, hoogproductieve landbouw wordt meer en meer ervaren als een inbreuk op de kernwaarden van het platteland en dit leidt tot menige confrontatie met kritische burgers, zowel vanuit de stad als het platteland. Veel bezwaren komen bijvoorbeeld samen in de ophef rond plannen voor 'megastallen' in open gebieden. Op tal van fronten zetten burgers de toon, zowel ter plaatse als landelijk via allerlei maatschappelijke organisaties. Burgers zetten de overheid en gekozen bestuurders onder druk en bepalen zo meer en meer de speelruimte voor de landbouw. Boeren voelen zich soms buiten spel gezet (Van der Starre, 2010). Dit wordt kracht bijgezet door diverse (belangen)organisaties die op een grote aanhang kunnen bogen, zoals Natuurmonumenten en de ANWB. De vraag is dan wel hoe dit valt te rijmen met een economisch toekomst perspectief voor boeren en andere

ondernemers op het platteland. Met de trek naar het platteland heeft ook de kritische burger die nieuwe grenzen stelt zijn intrede gedaan.

Toch is 70% van de inwoners van Overijssel het eens met de stelling 'dat het platteland vooral van de boeren is, zij moeten ruim baan krijgen om te produceren'. Verder vindt 91% van de inwoners dat overheid de boeren meer moet belonen om het platteland te onderhouden en voor de natuur te zorgen. Slechts 16% vindt dat er geen plaats is in Nederland voor intensieve veehouderij (Sanderse, 2006). Dit beeld sluit aan bij de Staat van Overijssel 2010. Een combinatie van groot- en kleinschalige landbouw heeft de voorkeur van 47% van de inwoners, 41% ziet het liefst een kleinschalige landbouw gericht op kwaliteit en lokale afzet, terwijl slechts 3% alleen grootschalige landbouw de ruimte te geven. Het maakt daarbij niet uit of ze in het landelijk gebied of stedelijke gebied wonen (Provincie Overijssel, 2010).

In de agrarische sector wordt vaak gedacht dat de samenleving verouderde ideeën heeft over het boerenbedrijf en dat dit ten grondslag ligt aan vele misverstanden en onbegrip. Het is waar dat het traditionele, romantische beeld van boerengemeenschappen en cultuurlandschappen uit de tijd van 'Ot en Sien' nog altijd voortleeft onder burgers (bv. Cloke et al. 2003). Burgers waarderen tradities in de landbouw, die haken aan bij dat 'Ot en Sien' beeld. Maar dat wil niet zeggen dat ze moderne ontwikkelingen per definitie afwijzen. Zo blijkt uit een studie naar burgerpercepties van de melkveehouderij (Boogaard, 2010a) dat burgers ook technologische innovaties waarderen en afwegingen maken tussen tradities, moderniteit en natuurlijkheid om hun mening te vormen. Vanwege het feit dat verschillende mensen verschillende afwegingen maken - onder andere afhankelijk van hun waardeoriëntaties en ervaringen met de landbouw - bestaat er geen ideaal veehouderijsysteem, maar zijn er meerdere mogelijkheden. Levenschte ervaringen met de landbouw in het algemeen en de veehouderij in het bijzonder zijn van belang, zodat burgers zelf kunnen zien en ervaren hoe een agrarisch bedrijf werkt. Ontmoetingen tussen boeren en burgers op het boerenerf kunnen daarom bijdragen aan een beter begrip en een meer reëel beeld van de veehouderij.

Tot slot consumeren burgers voedsel dat afkomstig is van het Nederlandse platteland. Daarin neemt de burger vooral een consumentenrol aan. Deze rol kan wezenlijk verschillen van de rol als (maatschappelijk bewuste) burger; eenmaal in de supermarkt hanteren veel mensen een ander perspectief en maken ze andere afwegingen dan vanuit hun rol als burger (Dagevos en Sterrenberg, 2003). Als burger wordt men vooral bewogen door maatschappelijk belang vanuit een lange termijn perspectief met een speciale aandacht voor wisselende onderwerpen als (verpakkings)afval, diervriendelijkheid en milieuvriendelijke teelt. Als consument wordt men meer bewogen door eigen belang vanuit een korte termijn perspectief en heeft men vooral aandacht voor veiligheid, gezondheid, prijs en smaak. Dit betekent dat de motivatie voor het agrarisch bedrijfsleven om in te spelen op deze voorkeuren richting de consument de '*license to sell*' is en richting de burger de '*license to operate*' de motivatie bepaalt (RLG, 2008a).

Vijf typen burgers

Uit de voorgaande tekst blijkt al dat burgers verschillen in opvattingen ten aanzien van landbouw en platteland. De waardering van allerlei aspecten zijn terug te voeren op wat burgers van wezenlijk belang of waarde-vol vinden. Waardering en opvattingen hangen samen met het beeld dat burgers van landbouw en platteland hebben gevormd en waar die beeldvorming op is gestoeld. En dat kan van alles zijn, van tv-reclame voor zuivelproducten tot glossy tijdschriften, vakbladen of documentaires, maar ook aan den lijve ondervonden

ervaringen tijdens de jeugd, tijdens natuurwandelingen of het kamperen bij de boer. Ontmoetingen tussen boeren en burgers, of dat nu in persoon is of meer indirect via het nuttigen van voedsel, is dus sterk bepalend voor de onderlinge beeldvorming en opvattingen over elkaar, zowel persoonlijk als meer in het algemeen over boeren of burgers. Verschillen in opvattingen en waarden hangen weer samen met verschillen in handelingswijze, de keuzes die mensen maken bij wat ze doen. Dit uit zich in hoe we ons kleden, hoe we ons voeden of meer omvattend in een zekere leefstijl. Hoe we ons zelf zien heeft dus ook te maken met hoe we ons spiegelen aan anderen, met wie en ook waarmee we ons sterk verbonden voelen, onze identiteit. Onze handelwijze is voor een groot deel alledaagse routines, verloopt volgens vaste patronen: zo doen we dat nu eenmaal of zo is het ons nu eenmaal geleerd. Routines maken het leven en zeker ook het samenleven een stuk eenvoudiger, maar ze zijn niet makkelijk te veranderen of te doorbreken. Nieuwe ervaringen, andere ontmoetingen en een herbezinning op wat van wezenlijke waarde, kunnen bijdragen aan die verandering.

Burgers kunnen hun invloed op uiteenlopende wijze aanwenden. Zo onderscheiden Veen et al. (2010) een burger die a) *consumeert* – hij/zij heeft wensen ten aanzien van de producten en diensten die boeren leveren; b) *legitimeert* – hij/zij kan nieuwe ontwikkelingen ‘maken of kraken’ en oefent via bewonersgroepen, protestgroepen of landinrichtingsgroepen politieke invloed uit; c) *onderscheidt* - door keuzes te maken in zijn/haar gedrag op het platteland, bijvoorbeeld door te wandelen, fietsen, streekproducten te kopen, duurzame producten te kopen, zorg af te nemen of kinderopvang op het platteland te benutten; en d) *verbindt* - door relaties aan te gaan met boeren. Hoewel deze indeling de invloed van burgers op het platteland structureert, geeft deze nog geen antwoord op de vraag: wat beweegt burgers en hoe kijken zij tegen landbouw en platteland aan?

Het moge duidelijk zijn dat ‘de burger’ niet bestaat; er zijn verschillen tussen groepen burgers. Op grond van verschillen in gedeelde waarden, opvattingen en handelswijze ten aanzien van landbouw en platteland kunnen burgers worden getypeerd. Hieronder worden vijf type burgers beschreven, zonder volledig te willen zijn:

- de geboren en getogen plattelander
- de nieuwkomer op het platteland
- de afstandelijke stadse burger
- de betrokken stadse burger
- de genietter van het platteland

De geboren en getogen plattelander

De geboren en getogen plattelander woont op het platteland, maakt deel uit van de plaatselijke gemeenschap en is gehecht aan tradities, de familie en de omgeving, ook al is de plattelander daar soms niet zo uitgesproken in. Dit type burger werkt bij voorkeur ook op het platteland, liefst in de buurt, in loondienst, als kleine zelfstandige of wat er ook maar voor handen is. Ze hebben stammen uit een boerenfamilie of ze hebben familie die in de landbouw of toeleverende of verwerkende agrarische industrie werken of hebben gewerkt. Soms wonen ze op een voormalige boerderij, waar ze dieren houden voor de hobby of om wat bij te verdienen, of ondernemen ze andere activiteiten. Ze zijn vertrouwd met de landbouw, hebben begrip voor boeren, al vinden ze soms dat boeren zelden tevreden zijn. En waarom moet het toch steeds groter en groter? Het draagvlak voor schaalvergroting en concentratie van productie in bijvoorbeeld ‘megastallen’ neemt bij hen ook af.

Plattelanders voelen zich dankzij de leefsituatie gelukkig of erg gelukkig en zelf iets gelukkiger dan de stedelingen (Steenbekkers et al., 2006). Plattelanders staan positief

tegenover het leven op het platteland, vooral vanwege de landschappelijke kenmerken, de rust, ruimte en het groen. Ze geven het landschap gemiddeld een rapportcijfer van 7,4. Ze waarderen sociale leven en de veiligheid op het platteland. Het platteland wordt gezien als een omgeving waar de mensen elkaar kennen, tijd voor elkaar nemen en iets voor elkaar over hebben. Daar staat tegenover dat het niveau van voorzieningen, de bereikbaarheid en de beschikbaarheid aan betaalbare woningen als minpunten worden gezien. Plattelenders hechten sterk aan ruimte en groen in hun woon- en leefomgeving, maar voor hen is de vitaliteit van het belangrijker dan voor de gemiddelde Nederlander. Zij oordelen dan ook minder negatief wanneer het traditioneel agrarische landschap zou worden opgeofferd voor andere (economische) functies (Simon et al., 2007; Steenbekkers et al., 2008).

De nieuwkomer op het platteland

In 2006 vestigden zich ruim 226.000 mensen op het platteland, in meerderheid (57%) afkomstig uit de stad. De overgrote meerderheid heeft bewust gekozen voor een woonplek op het platteland (Steenbekkers et al., 2008). Naar verwachting zal het aandeel senioren dat landelijk wil wonen groeien (Keers 2004). Dit gaat gepaard met een toenemende behoefte aan zorg. Burgers die landelijk willen wonen hebben een hoger dan gemiddeld inkomen, zowel ouderen als gezinnen met jonge kinderen en als zij die terugkeren na een tijd in de stad te hebben gewoond. Het woningaanbod is de beperkende factor. Volgens het Woningbehoefteonderzoek 2002 willen 380.000 mensen met verhuisplannen in een landelijke gemeente (blijven) wonen.

De komst van nieuwe bewoners kan leiden tot spanningen met de lokale bewoners. Zij die volop deel uit willen maken van de lokale gemeenschap kunnen teleurgesteld raken door de geringe aansluiting die ze vinden. De rustzoekers kunnen ondervinden dat het wonen in een plattelandsgemeenschap minder vrijblijvend is dan verwacht. Het beeld heerst dat nieuwe bewoners weinig betrokken zijn bij het gemeenschapsleven (Van der Ziel, 2003).

Nieuwkomers zijn echter vaak welgesteld en hoogopgeleid en geven een financiële impuls aan het platteland. Nieuwkomers besteden vaak veel geld en aandacht aan het restaureren en onderhouden van hun nieuw verworven huis of boerderij en dragen bij aan het onderhoud van natuur en landschap. Ze blazen het verenigingsleven nieuw leven in en vergroten het draagvlak voor plaatselijke voorzieningen. Ze spelen vaak een voortrekkersrol in lokale acties tegen de overheid, al kan dat ook ergernis wekken bij lokale bewoners.

De afstandelijke stadse burger

De afstandelijke stadse burger is niet betrokken bij landbouw, boeren of het platteland. Het beeld van landbouw en platteland wordt gevormd door wat via de media op hem of haar af komt. Het stadse leven bruist, op het platteland is het te rustig en voelt hij zich niet thuis, hooguit tijdelijk om iets bijzonder te ondernemen of te beleven. De stadse burger zoekt vooral vertier en vermaak. De stadse burger koopt zijn voedsel in de plaatselijke supermarkt, waarbij de prijs een belangrijke overweging is. De stadse burger hecht niet zo zeer aan herkomst van voedsel of hoe het geproduceerd wordt, zolang het maar veilig is. Gemak dient de mens, dus koopt de stadse burger regelmatig voorbereide of kant-en-klare maaltijden.

Het platteland is in de ogen van de stadse burger vooral een open, zo niet lege ruimte die volop mogelijkheden biedt woningbouw, transport, ondernemen en recreatie. De groene omgeving (bos, strand) is er vooral om te recreëren. Cultureel zijn deze burgers meer gericht op stedelijke activiteiten (musea, theater, film) en op sportieve buitenactiviteiten dan op extensieve vormen van plattelandrecreatie (wandelen, fietsen).

De betrokken stadse burger

De betrokken stadse burger is niet alleen kritisch ten aanzien van zijn voedsel, de manier wordt het wordt geproduceerd, de relatie tussen landbouw, natuur en platteland, maar is ook uitgesproken en mondig. De betrokken stadse burger laat zich niet gauw iets wijs maken en laat zich niet zomaar iets voorschotelen. De betrokken stadse burger wil verantwoord en gezond leven en draagt dat ook uit: als iedereen verantwoord en gezond zou leven zou de wereld een stuk beter af zijn. Naast biologisch voedsel kopen ze liefst ook *Fair trade* producten. Zij zijn uiterst kritisch over de industriële wijze van voedsel produceren, de teloorgang van natuur en landschap en de manier waarop dieren worden gehouden.

Milieudefensie, Stichting Natuur en Milieu, Natuurmonumenten zijn bij uitstek de spreekbuizen. Voor het meer radicale deel van de kritische stadse burgers is dat Wakker Dier en de Partij voor de Dieren. Ze steunen boeren die aan duurzame alternatieven werken op hun bedrijf. Ze pleiten voor duurzame regionale voedselnetwerken en meer groen in de stad of stadslandbouw. Ze kopen hun eten op boerenmarkten, smaakmarkten en natuurwinkels of op een biologische boerderij in de buurt. Supermarkten spelen hierop in door hun assortiment uit te breiden met biologische en andere natuurproducten (RLG deelstudie, 2009b).

De genietter van het platteland

Het platteland wordt vooral gezien als omgeving waar volop valt te genieten; afwisselend van natuurgebieden, het cultuurlandschap of van bijzondere producten van hoge kwaliteit voor de kenner. Voor de genietter van het platteland hoort dit alles bij elkaar. Het gaat hen om de groene leefomgeving met zal zijn waarden en kwaliteiten en ze steunen organisaties en partijen die daarvoor staan. Steeds meer mensen weten de weg te vinden naar een agrarisch bedrijf waar producten direct van de boer worden verkocht, waar een leuke crèche is voor hun kinderen, waar kan worden gekampeerd en waar familieleden met zorg worden opgevangen. Voor de overgrote meerderheid van de Nederlanders is het platteland belangrijk als ruimte om te recreëren, en 93% van de stedelingen zegt dat wel eens te doen. Minstens 70% van de bevolking wandelt, fietst of geniet van de natuur. Plattelanders doen dit in grotere getallen en frequenter dan stedelingen (Steenbekkers et al, 2008). Landbouw en platteland worden steeds meer gewaardeerd als gevolg van de 'nieuwe schaarsten' als biodiversiteit, energie, voedsel, water (RLG, 2009, p.35) en dat draagt bij aan een groeiend draagvlak voor het beschermen van die plattelandswaarden.

Al deze verschillende typen burgers plaats de overheid voor een lastige opgave: hoe om te gaan met al die uiteenlopende wensen en eisen, in hoeverre zijn ze ruimtelijk met elkaar te verenigen, waar willen we welke ontwikkeling wel en waar niet, en hoe gaan we dat sturen? De burger heeft hoge verwachtingen van de overheid. Zo vindt driekwart van de inwoners van Overijssel dat de overheid een sturende rol moet hebben in het landelijk gebied. Nederlanders hebben daarbij het meest vertrouwen in de provincie, in Overijssel verwacht men meer van de gemeenten (Sanderse, 2006). Maar de vraag daarbij is ook hoe zich dit verhoudt de dynamiek in de landbouw?

3 Boeren, landbouw en andere bedrijvigheid op het platteland

Net als burgers zijn er ook verschillende typen boeren, of beter gezegd: verschillende manieren of stijlen van landbouwbeoefening (Van der Ploeg, 1999). Bij het ontwikkelen van het boerenbedrijf maken boeren keuzes gebaseerd op uiteenlopende waarden en opvattingen over hoe je moet boeren of het bedrijf het beste kan ontwikkelen. Dat heeft betrekking op tal van aspecten, zoals de omgang met de natuurlijke omgeving, de verhouding tussen bedrijf en familie, de verhouding tot toeleverende en afzetmarkten, het

toepassen van kennis en technieken en het overheidsbeleid. Al die onderdelen behoeven onderlinge afstemming en het geheel resulteert in een zekere ordening van het bedrijf. Verschillen in afstemming en ordening resulteren in verschillende bedrijfsstijlen. In de Achterhoek zijn de verschillende bedrijfsstijlen indertijd getypeerd als 'koeienboer', 'fanatieke boeren', 'zuinige boer', 'dubbelboelboer' en 'machineboer' en 'praktische boer' (Roep, Van der Ploeg en Leeuwis, 1991). En dat bleek uiterst relevant voor onder andere het beperken van mineralenverliezen, voor fokkerij en het inpassen van natuur- en landschapsbeheer op het boerenbedrijf. In andere sectoren en gebieden waren de benamingen soms anders, maar de achterliggende patronen zijn hetzelfde: op grond van uiteenlopende waarden en opvattingen maken boeren andere afwegingen in de bedrijfsvoering en bedrijfsontwikkeling. Op die manier proberen ze het bedrijf technisch en economisch te optimaliseren en dat laatste vertaalt zich in verschillende patronen van kosten en opbrengsten en meerdere strategieën om een (goed) inkomen te verwerven uit het boerenbedrijf.

Aangezien de marge tussen kosten en opbrengsten tijd steeds kleiner is geworden (Van der Ploeg, 1991), volgen boeren uiteenlopende strategieën om het inkomen op peil te houden en de toekomst van het bedrijf te garanderen. Het opvoeren van de productieomvang door schaalvergroting, intensivering en specialisatie is lange tijd gezien als de manier om het inkomen en toekomst van het bedrijf veilig te stellen, zowel door boerenorganisaties, experts als de overheid. Dit heeft een sterke afname van het aantal boerenbedrijven bewerkstelligd, maar ook tot het meer en meer loskoppelen van de productie van de beschikbare natuurlijke hulpbronnen ter plaatse door inzet van nieuwe technieken en het aankopen van productiemiddelen van elders. Dit heeft allerlei duurzaamheidskwesties met zich mee gebracht, die culminereren in discussies rond de bouw van 'megastallen' en 'agroparken' zoals 'het nieuwe gemengde bedrijf' (zie o.a. www.agrologistiek.nl). Niettemin kan dit ontwikkelingstraject nog altijd op grote steun bogen vanwege het economisch perspectief en de verwachting dat kwesties rond duurzaamheid technisch zijn op te lossen.

Maar sinds de jaren negentig zien we dat parallel hieraan een andere ontwikkeling steeds meer gewicht in de schaal legt. Steeds meer boeren zoeken een andere uitweg uit stijgende kosten en dalen opbrengsten bij levering aan de agro-industrie omdat het gangbare traject voor hen niet haalbaar is, financieel of qua regelgeving, of omdat ze welbewust voor een andere vorm van landbouw kiezen. Een landbouw die zich richt op het leggen van nieuwe relaties met burgers en die willen inspelen op maatschappelijke veranderingen. Deze boeren proberen zuiniger te boeren door minder in te kopen en beschikbare hulpbronnen als familiearbeid, land en eigen vermogen efficiënter te gebruiken. Of ze zoeken naar manieren om de opbrengsten te verhogen door zelf te verwerken of door producten aan huis te verkopen. Of ze zoeken naar manieren om andere activiteiten te ontwikkelen naast de primaire landbouw.

Eerst in Nederland (Van der Ploeg et al., 2002) en later in een omvangrijke Europese studie (samengevat in '*Living countryside*'; Van der Ploeg en Banks, 2002) is dit beschreven als een strategie van achtereenvolgens *hergronden*, *verdiepen* en *verbreden* (Van der Ploeg en Roep, 2003). Deze multifunctionele of veelzijdige landbouw verbindt zich op nieuwe wijze met de natuurlijke omgeving ter plaatse, de plaatselijke gemeenschap en burgers en consumenten in de stedelijke omgeving (Wiskerke, Roep en Broekhuizen, 2006). Net als in Nederland zijn boeren in Europa actief betrokken bij het opzetten van alternatieve, meer regionale voedselnetwerken (Roep en Wiskerke, 2006). Deze vorm van landbouw kan bijdragen een meer robuuste ontwikkeling van plattelandsgebieden, door zich te *verankeren* in het

gebiedseigene, zich te *verbinden* met tal van andere spelers en door het *vervlechten* allerlei (economische) activiteiten (Wiskerke, 2007).

Al met al laat agrarische bedrijvigheid zich niet meer onder een algemene noemer brengen. Tegelijk is sprake van allerlei nieuwe ondernemers op het platteland al dan niet voortbouwend op een gangbaar landbouwbedrijf (Oostindie, 2008). Over de vraag wie nog een 'echte' boer is en wie plattelandsondernemer is, lopen de gemoederen soms hoog op, omdat dit ook met erkenning te maken heeft. Maar ook op bedrijven die de meer gangbare route volgen, is het inkomen van buiten bedrijf intussen van essentieel belang geworden.

Op agrarische gezinsbedrijven, de nog altijd dominante bedrijfsvorm in de landbouw, is dus veelvuldig sprake van meerdere inkomensbronnen, waarbij het belang van inkomen uit traditioneel agrarische activiteiten van wisselend belang kan zijn. Dit is deels geboren uit bedrijfseconomische noodzaak, omdat een aanvullend inkomen simpelweg nodig om te kunnen blijven boeren. Zeker in een tijd waarin de ondersteuning vanuit het beleid afneemt en sprake van een toenemende fluctuatie in prijsvorming op globaliserende voedselmarkten. Daarnaast zijn culturele factoren eveneens van belang. Zo wil een groeiend aantal vrouwen het eigen beroep blijven uitoefenen en niet langer vanzelfsprekend 'boerin' worden als ze een relatie met een boer hebben. Een andere belangrijke factor is de aantrekkingskracht van het platteland als woon of als woon-werkomgeving. Velen dromen ervan om (eens) op het platteland te wonen. De groep hobbyboeren, dat wil zeggen grondgebruikers waar niet het inkomen uit agrarische activiteiten voorop staat maar drijfveren als het buitenaf wonen, met de natuur leven of omgaan met dieren, neemt in betekenis toe. Op gebiedsniveau kan dit oplopen tot 25% van het totale agrarische grondgebruik. De sterke groei in het houden van paarden als hobby, is waarschijnlijk het bekendste voorbeeld. Mede vanwege de commotie rondom de negatieve invloed die dergelijke nieuwe vormen van grondgebruik hebben op het landschap. Hobbyboeren kunnen echter wel openstaan voor beheer van natuur en landschap en op allerlei andere manieren een positieve bijdrage leveren aan behoud van plattelandskwaliteiten, zo blijkt uit een studie in de gemeente Borne (Bremmer, 2009).

Uit deze studie naar kleine grondgebruikers in het buitengebied van Borne wordt een onderscheid gemaakt tussen de 'liefhebber', voormalige boeren die aan het afbouwen zijn ('afbouwer') en de 'ondernemer'. De 'liefhebber' houdt zich op kleine schaal bezig met agrarische activiteiten als vrijetijdsbesteding. Daarnaast zijn de activiteiten essentieel voor het in stand houden van het grondbezit en daarmee het behouden van familie-erfgoed en het creëren van een prettige leefomgeving. De 'afbouwer' heeft zijn bedrijf omgevormd van een regulier agrarische bedrijf naar een hobbymatig bedrijf. Een deel van de grond is aangehouden zodat er als vrijetijdsbesteding nog steeds iets geproduceerd kan worden en de 'afbouwer' invloed kan blijven uitoefenen op zijn leefomgeving. De 'ondernemer' voert een bedrijf dat oorspronkelijk een regulier agrarisch bedrijf was, maar dat nu omgeschakeld is naar een bedrijf met (verschillende) andersoortige activiteiten om inkomen mee te verkrijgen. Deze drie typen kleine grondgebruikers hebben elk hun eigen drijfveren, die bepalend zijn voor wat ze doen en gaan doen, en dus relevant bij gebiedsontwikkeling.

Het is dus belangrijk om inkomensvorming uit combinaties van traditioneel agrarische activiteiten en andere economische activiteiten te begrijpen op het niveau van het huishouden. En dat geldt zowel bij gangbare 'echte' agrarische bedrijven als bij andere, minder gangbare vormen van grondgebruik en ondernemerschap. Hier is echter maar weinig zicht op. In de Drentse gemeente De Wolden is dit nauwgezet in kaart gebracht (Oostindie en Van Broekhuizen, 2004). Hieruit blijkt hoezeer het begrip 'boer' en 'burger' in de praktijk op allerlei manieren nauw met elkaar verweven kunnen zijn. Tekstbox I geeft een overzicht

van andere beroepsactiviteiten die in combinatie met agrarische bedrijvigheid worden uitgevoerd in De Wolden. Het is aannemelijk dat dit in Overijssel niet veel anders zal zijn.

Tekstbox I: Andere beroepsactiviteiten op agrarische bedrijven in De Wolden (Bron: Oostindie en Van Broekhuizen, 2004)

Administratief medewerker (14x), medewerker gezondheidszorg (10x), medewerker detailhandel (6x), horecawerk (5x), agrarisch medewerker (3x), chauffeur (3x), medewerker bedrijfsverzorging (2x), kantoorwerk (3x), onderhoudsmonteur (2x), onderwijs (2x), bedrijfsdirecteur (2x), medewerker loonbedrijf (2x), monsternemer (2x), dierenarts (2x), schoonmaakster (2x) medewerker bezorgdienst, communicatiemedewerker, medewerker bewegings- en zonnestudio, accountant, classificateur CBS, medewerker uitvaartbedrijf, medisch analist, journalist, kwaliteitsmanager, arts, recreatiemedewerker, adviseur bankdiensten, keurmeester vee en vlees, personeelsmanager, computeroperator, medewerker waterschap, medewerker KPN, tekenaar, medewerker hoveniersbedrijf.

Uit tekstbox II blijkt hoe groot het scala is aan andersoortige bedrijvigheid die met agrarische activiteiten worden gecombineerd op agrarische bedrijven in De Wolden. En dit terwijl De Wolden zich juist onderscheidt als een gebied met grootschalige melkveehouderij als gevolg van één van de laatste grootschalige ruilverkavelingen in Nederland. Ook hier de veronderstelling dat dit niet veel anders zal zijn in Overijssel.

Tekstbox II: Andersoortige bedrijvigheid op agrarische bedrijven in De Wolden (Bron: *ibid.*)

Loonwerk (7x), handelsactiviteiten (6x), boerderijcamping/agritoeisme/Bed & Breakfast, (8x), handelsactiviteiten (6x), paardenhouderij (6x), klussenbedrijf (3x), timmer-, bouw, aannemersbedrijf (3x), paardenpension (2x), rashondenkennel, octrooigemachtigde, makelaardij/taxateur, koffie- en thee schenkerij, galerie workshops, tuinaanlegadvies, open tuin, kruidentuin + boerderijwinkel, caravanstalling, verhuur bedrijfsruimte voor opslag, teeltbegeleiding, insemineren en scannen van varkens, transport, eierhandel, verkoop kappersartikelen, agrarische dienstverlening, constructiebedrijf, stalinrichting, kipperbouw, handel in maïszaden, grond & kuilbemonstering, groothandel en verpakking in kruiden, grondboor- en sloopwerk, dierenartspraktijk, handel in geneesmiddelen, shovolverhuur, stenenhandel.

Deze veelsoortige bedrijvigheid op het platteland noopt tot een bredere kijk op ondernemerschap op het platteland. Het staat veelal in relatie tot en heeft invloed op de agrarische dynamiek in gebieden. Het kan zijn dat agrarische activiteiten geleidelijk aan volledig worden afgebouwd en dat andere activiteiten overblijven. Ook kan er sprake zijn van het boerenbedrijf als 'kraamkamer' voor nieuwe activiteiten of van een 'doorstart' waarbij agrarische bedrijvigheid overgaat in andere vormen van plattelandsondernemerschap. In weer andere situaties maakt de aanwezigheid van andere bedrijvigheid het juist mogelijk om te kunnen blijven investeren in agrarische ontwikkeling. Dan is sprake van een integratie van verschillende bedrijfsactiviteiten.

Zoals gezegd, ontbreekt het vooralsnog aan een goed inzicht in hoe combinaties van traditioneel agrarische en andere vormen van bedrijvigheid zich ontwikkelen op verbrede of multifunctionele landbouwbedrijven. Uit recent onderzoek (Oostindie et al, publicatie in voorbereiding) blijkt dat op multifunctionele landbouwbedrijven de verbrede activiteiten vooral ondersteunend zijn voor de ontwikkeling van de agrarische tak. Zowel verbrede als multifunctionele landbouw spelen in op veranderingen in maatschappelijke behoeftes. De Taskforce Multifunctionele landbouw onderscheidt zes activiteiten: huisverkoop, agrotourisme, streekeigenproductie, zorg, educatie, kinderopvang en natuurbeheer. In een meer omvattende definitie van multifunctionele landbouw wordt ook energieproductie en waterbeheer op agrarische bedrijven meegenomen. Van de 9305 landbouwbedrijven in 2007 in de provincie Overijssel hadden globaal geschat een kleine 10% een of meerdere verbredingactiviteiten (Roest en Schouten, 2009). Deze meeste van deze bedrijven bevinden

zich in plattelandsgebieden als De Vechtstreek en Het IJsseldal en in de nabijheid van Deventer en de Twentse steden.

Multifunctionele landbouwbedrijven proberen op verschillende manieren andersoortige en nieuwe verbindingen te creëren tussen 'Stad' en 'Platteland', 'Boer' en 'Burger'. Uit recent onderzoek (Oostindie et al., publicatie in voorbereiding) blijkt dat inkomen uit andere dan traditionele agrarische bedrijfsactiviteiten wezenlijk bijdragen aan het totale bedrijfsinkomen. Dit is vooral zo op bedrijven waar diverse activiteiten zoals agro-toerisme, huisverkoop, zorg en educatie met elkaar worden gecombineerd. De behoefte aan meer direct contact met burger en consument blijkt de belangrijkste drijfveer te zijn voor het opstarten van nieuwe bedrijfsactiviteiten. Veel boeren ervaren de relaties met de reguliere marktpartijen in toenemende mate als unfair, knellend, onpersoonlijk of weinig stimulerend. De behoefte aan een andere manier van boeren is, met andere woorden, een drijvende kracht achter directe relaties tussen producent en consument of boer en burger. Dezelfde behoefte aan 'anders boeren' verklaart mede de opkomst van nieuwe vormen van samenwerking tussen agrarische bedrijven, andere plattelandsondernemers en plattelandsbewoners op het niveau van gebieden. Ook in Overijssel manifesteert dit zich duidelijk: een selectie is www.tuinpad.nl, www.vechtdalproducten.nl, www.groenemarke.nl, www.grenzeloosambachtelijk.nl, www.hooltwark.nl en www.maarkelandschap.nl.

Kortom: het begrip 'boer' is, zo blijkt, verre van eenduidig, in de praktijk wordt er op allerlei manieren invulling aan gegeven. En dat blijkt overigens ook uit de nieuwe editie van het tv-programma 'Boer zoekt Vrouw'.

4 Palet van ontmoetingen tussen boeren en burgers

Uit de wisselwerking tussen verschillende wensen, beelden en opvattingen van boeren en burgers vindt onderlinge afstemming plaats. Deze afstemming is soms diep verankerd in alledaagse routines die het samen leven zin en vorm geven. Deze afstemming bestendigt de onderlinge relaties, maar is zeker niet onveranderlijk. In tal van ontmoetingen krijgt de onderlinge relatie inhoud, vorm en richting. In deze ontmoetingen zijn verschillende min of meer vaste patronen te onderkennen, als in een palet. We zullen zeven van dergelijke 'archetypische' ontmoetingen tussen boeren en burgers typeren. Elk archetype staat voor een ander soort afstemming tussen wensen, beelden en opvattingen in tal van activiteiten verbonden met het produceren en consumeren van voedsel, het wonen en het werken op het platteland, het zorgen voor elkaar en het beleven, het genieten of het recreëren op het platteland. De zeven archetypen zijn:

1. Goeie buren
2. Zorg voor en met elkaar
3. Gezamenlijk natuur- en landschapsbeheer
4. De tegenreactie
5. Het boerenleven beleven
6. Streekeigen consumeren
7. De virtuele marketing relatie

Goeie buren

Het Nederlandse platteland telt 140.000 boerderijen, waarvan er ruim 50.000 behalve als woning ook als agrarisch bedrijf in gebruik zijn. Er is een behoefte aan wonen op het platteland. Tegelijkertijd ontstaan woonmogelijkheden op het platteland door schaalvergroting en stoppende boeren. In Overijssel is in bepaalde gebieden sprake van een grote dichtheid aan boerenerven die zich daarvoor lenen. In 2000 bestond 56% van de

Overijsselse erven uit boerenerven, in 2010 is naar schatting nog maar 41% van de boerenerven in gebruik als agrarisch bedrijf, terwijl de rest is 'verburgerlijkt' (H+N+S, 2005). Wanneer boeren de woning bij hun bedrijf willen verkopen, lopen ze vaak tegen problemen aan met het bestemmingsplan, want het huis moet onderdeel zijn van een boerenbedrijf om bewoond te mogen worden. Er is daarnaast belangstelling voor nieuwbouw op de plaats van verouderde boerenbedrijven. In Overijssel kwamen in korte tijd 500 aanvragen binnen (bron: de Telegraaf van 8 september 2010). Atelier Overijssel werkt in de provincie aan de transformatie van boeren- naar burgererven.

Wonen op een boerenerf kan tot spanningen leiden; boeren zien zich nogal eens opgezadeld met juridische procedures van klagende burens. Het CDA wil daarom het begrip 'plattelandswoning' in de wet opnemen. In ruil zouden bewoners er dan wel genoeg mee nemen dat ze niet kunnen ageren tegen geluids- en stankoverlast van de boer ernaast. De landschapsarchitecten Van Paridon&De Groot ontwikkelden een ruimtelijk concept voor Overijssel om pro-actief in te spelen op de agrarische schaalvergroting en de behoefte aan wonen en combineerden dit met landschappelijke inpassing en recreatieve ontwikkeling. Als resultaat ontstaan nieuwe 'gehuchtjes' en clustering van boeren en burgers op Overijsselse erven (zie tekstbox III).

Textbox III: Knooperf (Bron: landschapsarchitecten Van Paridon & De Groot).

Knooperf

Het concept koppelt verruimde bouwmogelijkheden op erven aan investeringen in het omliggende landschap. Een deel van de erven wordt opgekocht, dit zijn met name middelgrote agrarische bedrijven van agrariërs die willen stoppen. De grond komt ter beschikking van agrariërs die hun bedrijf willen groten. Een keukentafel verkaveling verbetert de ligging van percelen.

Een knooperf is een ensemble van meerdere woningen met tuinen, hobbyweides en een netwerk van routes en beplantingen van gemiddeld 5 hectare groot. Het oorspronkelijk bouwvolume wordt slechts deels teruggebouwd. Bestaande gebouwen kunnen een nieuwe functie krijgen. Een erf kan ook recreatief worden ontwikkeld (zie bijvoorbeeld Droste's lodges in Overijssel) of als werklocatie fungeren.

De erven worden onderling verbonden door landschappelijke structuren via herstel van oude paden en aanleg van lijnvormige plant- en boomstructuren. De landschappelijke structuren vormen een natuurlijke afscheiding voor de agrarische percelen. De landschappelijke structuur is het eigendom van burgers die op de erven wonen. Zij zijn ook verantwoordelijk voor het beheer. De nieuwe eigenaren beslissen of zij zelf de landschappelijke structuur onderhouden of dat ze daarvoor een agrarische buurman inhuren of agrarische natuurvereniging.

In Tubbergen is een pilot gestart waarbij wordt gefocust op instrumentele aspecten en de vraag hoe een balans tot stand kan komen tussen de ambitie voor het landschap en de opgave voor de woningbouw. Het project moet zoveel mogelijk zonder subsidies van de grond komen om te voorkomen dat het project stagneert door afhankelijkheid van de procedures. De gemeente Vasse staat positief t.o.v. de pilot. De gemeente kan zelf niet meer uitbreiden en ziet de knooperf als een manier om toch de woningbouwopgave te realiseren.

Zorg voor en met elkaar

Het aantal agrarische bedrijven waar mensen komen met een zorg- of hulpvraag een passende dagbesteding vinden en/of meewerken op het bedrijf groeit. Het Centraal Bureau voor de Statistiek kent in Overijssel in 2009 73 zorgboerderijen. Volgens de Stichting Verenigde Zorgboeren is het aantal zorgboerderijen in Overijssel onderhand 93. Als gevolg van de vergrijzing, nog versterkt door de extra-muralisering en decentralisering in de zorg, zal het platteland in de toekomst moeten voorzien in een grotere diversiteit aan

zorgvoorzieningen dan alleen de huidige vorm van landbouw & zorg, in de nabijheid van de eigen dorps- en stedelijke omgeving.

Een interessant perspectief is het concept van de 'integrale zorg gemeenschap', waarbij ondernemerschap, zorg en wonen worden gecombineerd. Zowel agrarische als niet-agrarische ondernemers kunnen een dergelijke zorg gemeenschap ontwikkelen. Voorbeelden zijn het zorglandgoed (Hassink et al., 2007) en 'de agrarische zorg gemeenschap', een combinatie van landbouw-zorg-wonen op agrarische bedrijven, eventueel in combinatie met agro-toerisme (Haarmann et al., 2009) (zie tekstbox IV).

Textbox IV: Een agrarische zorg gemeenschap

Een agrarische zorggemeenschap

Agrariërs kunnen hun bedrijfsvoering verbreden door kleinschalig woonappartementen te bouwen voor senioren. Dit kan gecombineerd worden met recreatieve functies zoals horeca, zaalaccommodatie, 'auberges', en natuur- en landschapsbeheer. Op die manier ontstaan als het ware nieuwe gehuchten. Voorwaarde is wel dat dit geregeld wordt in de ruimtelijke ordening (bestemmingsplannen rood-voor-rood regelingen, beleid voor vrijkomende agrarische bebouwing en stankrichtlijnen).

De ontwikkeling gebeurt door een consortium van bijvoorbeeld agrarische ondernemers, MKB-zorginstellingen, en zorginstellingen. Ook verzekeraars kunnen hierbij worden betrokken. Uitgangspunt is het creëren van 'helende groene omgeving' gericht op preventie van gezondheidsklachten. Dit kan op verschillende wijzen worden georganiseerd: De agrariër kan eigenaar blijven en samenwerken met een woningcorporatie en zorginstelling. De agrariër kan echter ook als 'part-time zorgverlener' in dienst zijn van de zorginstelling. Belangrijk voor ouderen is de 'stand-by' functie. Dit kan gerealiseerd worden via domotica, maar ook zou een deel van de appartementen beschikbaar kunnen worden gesteld voor zorgverleners, die bereid zijn (in geval van nood) hulp te verlenen.

Dit concept kan in combinatie met een knooperf worden gerealiseerd. Het erf kan bijvoorbeeld worden ontwikkeld tot een 'onthaast-wellness erf', een woon-zorgerf, een werk-erf of een recreatief erf. In de boerderijen kunnen zich daarnaast bedrijfjes vestigen voor dagelijkse zorg die volgens een 'satellietmodel' in verbinding staan met stedelijke zorginstellingen.

Gezamenlijk natuur- en landschapsbeheer

Burgers spelen een steeds grotere rol in omgevingsbeheer. Zo kunnen ze samen met boeren landschapselementen onderhouden binnen een agrarische natuurvereniging (ANV). In 2003 waren volgens het CBS meer dan 9.000 agrariërs lid van een Agrarische Natuurvereniging (ruim 10% van de 85.000 agrarische bedrijven). Bij circa 60% van de verenigingen kunnen ook burgers lid worden. Het totale aantal burgerleden werd in 2003 geschat op circa 2.400 en is waarschijnlijk sindsdien verder gestegen. Een deel van de ANV's beoogt naast het uitvoeren van natuur- en landschapsbeheer, de relatie tussen boeren en burgers te versterken. Verenigingen met burgerleden zien een belangrijke meerwaarde: zij ondervinden meer draagvlak in de samenleving voor hun plannen en activiteiten. De ANV is bovendien in een aantal gevallen een bundeling van streekinitiatieven, waardoor de kans op daadwerkelijke vernieuwing groter is en waarbij regionaal draagvlak vaak minder moeizaam tot stand komt dan voorheen. Ook kunnen zij vaak beter verdedigen wat zij hebben gerealiseerd voor de investeringen die de samenleving doet in de vorm van subsidies en vergoedingen (Oerlemans et al., 2006).

Voorbeelden van agrarische natuurverenigingen in Overijssel zijn de ANV's Hooltwark (Markelo) Tolhuislanden (Zwolle), 'Horst en Maten' (Staphorst), Groen Salland, de

Stichtingen Agrarisch Landschapsbeheer Eschmarke en Lonneker Marken (Enschede). Er zijn nog andere arrangementen mogelijk op het gebied van natuur en landschap. Een voorbeeld is Stichting IJssellandschap die sinds 1267 land, landgoederen, boerderijen en huizen beheert rondom Deventer (zie tekstbox V).

Tekstbox V: Landgoederen en Stichting IJssellandschap

Landgoederen

Leden van het Overijssels Particulier Grondbezit (OPG), voor het merendeel landgoederen, bezitten in Overijssel ongeveer 37.000 ha; dat is meer dan 10% van de provincie. Te denken valt aan Vilsteren, De Eese, Schoonheeten, Kampereiland, Twickel, Het Lankheet, Stichting IJssellandschap etc. etc. Tezamen leveren ze een grote bijdrage aan landschap, behoud erfgoed en biodiversiteit in Overijssel. Zoals het OPG het zelf verwoordt zijn ze naar hun aard multifunctioneel en gepositioneerd tussen grootschalige landbouw en grootschalige 'wilde' natuur. Een groot deel van de gronden wordt agrarisch beheerd door naar schatting ongeveer duizend boeren (zowel hoevepachters als pachters van los land). Daarbij valt op dat er veel vernieuwende initiatieven op deze bedrijven zijn te vinden waarbij veelal bewust en actief wordt geprobeerd een aantrekkelijk aanbod voor burgers te ontwikkelen. Voor een groot deel betreft het 'informele recreatie' (middels mooi landschap, wandelmogelijkheden etc.) maar ook het creëren van nieuwe concrete ontmoetingspunten tussen boeren en burgers. Een mooi voorbeeld is de Stichting IJssellandschap (www.ijssellandschap.nl) die iets minder dan 4000 ha grond en zeven landgoederen rondom Deventer beheert en een groot aantal boerenbedrijven verpacht. Oorspronkelijk werden met de inkomsten van de landerijen gasthuizen, gestichten en weeshuizen gefinancierd. Goed beschouwd staat de stichting nog immer ten dienste van de stadsbevolking; nu wordt de van landbouw, natuur en platteland 'verweesde' stedelijke bevolking voorzien van een voor hen nieuwe aantrekkelijke en toegankelijke landbouw en platteland. Opvallend is het aantal initiatieven waarin pachters de mogelijkheid wordt gegeven en/of met pachters wordt samengewerkt om een nieuw en aantrekkelijk aanbod van goederen en diensten aan burgers aan te bieden. Voorbeelden zijn o.a.: Pergolabedrijf De Oosterwaarde, een gastenboerderij, zorgboerderijen, streekwinkel annex proeftuin, een natuurslaggerij, een nieuw op te zetten 'Natuurderij' Keizersrande in de uiterwaarden, etc. De optelsom van dit soort leuke innovatieve bedrijven vergroot de aantrekkelijkheid en toegankelijkheid van het gebied; er komen meer mensen hetgeen ook de economische basis vormt voor deze ontwikkeling. Het IJssellandschap is een voorbeeld van doelgerichte en gecoördineerde gebiedsontwikkeling waarin vraag (van burgers) en aanbod (van boeren) passend op elkaar gemaakt worden toe kan leiden. Ook elders in de provincie zijn volop dergelijke voorbeelden te vinden.

De tegenreactie

De combinatie van schaalvergroting, intensivering en loskoppeling van de agrarische productie van de omgeving binnen de landbouw heeft geleid tot tegenreacties van burgers. Bekend is de commotie tegen grootschalige intensieve varkens- en kippenhouderijen. In 2007 protesteerde bijvoorbeeld de Stichting VROM? (Vroomshoop en omgeving mesthoop?) bij het provinciehuis in Overijssel tegen de plannen van het Brabantse bedrijf Family Farmers voor de bouw van twee varkensflats met elk minstens 20.000 dieren in Fortwijk. Bij deze burgerprotesten blijkt regelmatig dat de visie van agrarische ondernemers niet aansluit bij de meer normatieve insteek van burgers.

De Partij voor de Dieren is een belangrijke exponent van de tegenreactie die in september 2010 12.500 leden had (Bron: Volkskrant 13 september 2010). De internetsite duurzame veeteelt trok in september 2010 meer dan 110.000 bezoekers. In april 2010 ondertekenden 100 hoogleraren een pleidooi tegen de intensieve veehouderij. De intensieve veehouderij moet volgens hen worden gesaneerd en omgevormd tot een dier-, mens- en milieuvriendelijk systeem dat tegemoetkomt aan de natuur en behoeftes van alle levende wezens (Bron: NRC 28 april 2010). De bezwaren van burgers kunnen betrekking hebben op

'not-in-my-backyard' argumenten zoals de impact van het bedrijf op landschap, verkeersbewegingen en de hoeveelheid fijn stof, maar ook meer fundamenteel gericht zijn op dierenwelzijn, het effect op ontwikkelingslanden of tegen de industrialisatie van de landbouw of de intensieve veehouderij (Horlings et al., 2010). De media hebben in sommige gevallen de protesten tegen wat in de beeldvorming 'megastallen' en 'varkensflats' worden genoemd, versterkt (Termeer et al., 2008).

Het boerenleven beleven

Mede als reactie op internationaliserings- en globaliseringsprocessen, worden tradities, regionale identiteiten en het streekeigene weer belangrijk. Het platteland is ontdekt als een bron voor de beleving van 'het schone', van landschappelijke kwaliteit en diversiteit. Naast de utilitair-productieve functies die lange tijd de landelijke ruimte hebben gedomineerd, duiken nu ook esthetisch-consumptieve functies op. De nadruk op beleving van het 'consumptielandschap' versterkt het beeld van landschap als kijkdoos: *"een construeerbaar en manipuleerbaar geheel van bezienswaardigheden en belevenissen"* (Beckers, 1999). De belangstelling voor het lokale en regionale erfgoed is tevens resultaat van de sterk toegenomen mobiliteit van de bevolking. Juist het gereis en de confrontatie met 'het vreemde' die daarvan het gevolg is, zorgt voor een herwaardering van de eigen plek (Horlings et al., 2006).

Lokale gemeenschappen en regio's zijn op zoek gegaan naar eigenheid en identiteit. Soms wordt daarbij terug gegrepen op tradities, rituelen en symbolen die steeds minder relatie hebben met de landbouw. Door de stedelijke belangstelling voor het platteland ontstaan echter ook nieuwe ontmoetingen tussen stad en platteland en tussen boeren en burgers. Een voorbeeld in West-Nederland is 'stad zoekt boer', een agenda met zes ideeën die is opgesteld door de Amsterdam School of Management (ASOM) op basis van een vijftiental rondetafel gesprekken.

Tekstbox VI. De SPA boerderij: een combinatie van plattelandsbeleving en lichaamsbehandelingen (Bron: www.boerderijspa.nl).

De Spa boerderij

De Boerderij Spa is gericht op mensen die het heerlijk vinden om een dagje te ontspannen en in een mooie rustieke omgeving kwalitatieve behandelingen te ondergaan die bovendien gezond zijn. Boerderij Spa is ook beleven van bijzondere behandelingen samengesteld met producten uit de natuur en van de boerderij en genieten van regionale en verantwoorde voeding.

Een voorbeeld is de boerderij van Frans en Marinka Steggink, aan de rand van het stadje Ootmarsum in het Buurtschap Nutter. Men kan er arrangementen boeken zoals 'Hooi, Baden en Buitenlucht'. Men besteedt daarnaast veel aandacht aan voeding door samen te werken met een meesterkok. De Stegginks hebben naast Boerderij Spa, drie Boerderijlodes in de oude Potstal, een melkveehouderij en zij maken hun eigen boerderij ijs.

De burger wil belevenissen en 'events' ervaren op het platteland. Een voorbeeld is het Overijsselse project O, georganiseerd door de SLeM, stichting voor landschapstheater en meer. Op de grootst mogelijke cirkel die je binnen de grenzen van de provincie kunt maken, is in juni 2010 over die 'O' een vier meter hoge bol geduwd, de hele zomer is de O een fietsroute en op 5 september stond de O in het teken van een 130 kilometer lang dorpsfeest. Boeren spelen in op de behoefte aan belevenissen door plattelandstoerisme, 'kijkstallen' en andere bedrijfsactiviteiten en door gebiedsgericht arrangementen te ontwikkelen. Zo zijn door de gastvrouwen en -heren van Het Tuinpad zogenaamde 'belevingsroutes' uitgezet, aantrekkelijke auto- en fietsroutes langs Tuinpadlocaties. Er ontstaan daarnaast nieuwe vormen van agrarische verbreding, zoals de SPA boerderij (zie tekstbox VI).

Streekeigen consumeren

Er zijn steeds meer burgers, ook in buitenlandse steden, die via allerlei initiatieven laten blijken dat goed en gezond voedsel ingebed in een verantwoorde voedselketen hun ter harte gaat. Voor een belangrijk deel uit zich dat in koopgedrag, waarbij de aandacht voor boerenmarkten, smaakmarkten en natuurwinkels toeneemt. Supermarkten spelen daarop in door hun assortiment uit te breiden met biologische en andere natuurproducten (RLG deelstudie, 2009b). Er zijn intussen tal van voorbeelden van consument- producent relaties zoals 'adopteer een koe', zelfoogst, financiële betrokkenheid, vrijwilligerswerk, abonnementensystemen, vriendenkringen, en gezamenlijke inkoop door consumenten – voedselteams.

De relatie tussen boer en streekeigen consument kan direct zijn of indirect. Bij een directe relatie koopt de consument direct via de producent, bijvoorbeeld via huisverkoop, boerenmarkten, open dagen en burgerparticipatie in landbouwbedrijven (zogenaamde pergola-initiatieven). Indirecte relaties lopen via extra schakels in de keten zoals Odin-groentepakketten, supermarkten, Boerenlandwinkels, natuurwinkels of fairs en festivals. Kenmerkend voor deze initiatieven is dat ze plattelandswaarden zoals rust, ruimte, ambachtelijkheid koppelen aan een verhaal voor de consument. Een voorbeeld is de verkoop van Vechtdalproducten waarbij de relaties met de consument zowel direct zijn (een deel van de deelnemers heeft huisverkoop) als indirect via slagers en supermarkten (zie tekstbox VII).

Textbox VII. Vechtdalproducten (Bron: www.vechtdalproducten.nl)

Vechtdalproducten

Enige jaren geleden is door een aantal agrariërs, die zich o.a. voor de instandhouding van het Overijsselse Vechtdal wilden inzetten, een plan ontwikkeld om een gesloten keten voor de productie en vermarkting van biologisch vlees op te zetten, zodat de betrokken boeren rechtstreeks contact zouden kunnen hebben met bijvoorbeeld slagerijen en restaurants. In eerste instantie ging het uitsluitend om vlees, maar later werd dit uitgebreid met een groot scala aan producten zoals zuivel, groente, shii-take, honing, jam, wijn, bier en ijs.

Chef-koks van verschillende horecabedrijven zijn enthousiast over het vlees van de VechtdalProducten. Het rechtstreekse contact tussen veehouders, slagerijen en chef-kok van de restaurants is een prettige manier van samenwerken. Het leidt regelmatig tot culinaire hoogstandjes door het uitwisselen van gegevens en ideeën.

VechtdalProducten zijn niet alleen verkrijgbaar bij slagerijen en horecabedrijven, maar ook bij verschillende supermarkten in het Vechtdal. Een van de doelstellingen van VechtdalProducten is de consument direct betrekken bij de producent. Naast gezonde voeding organiseert VechtdalProducten ook arrangementen in samenwerking met de VVV, recreatie- en horecabedrijven. Langs een aantal van deze bedrijven in het Vechtdal lopen fietsroutes. Er kan bijvoorbeeld op de boerderij of in de kas gekeken worden en bij een biologische melkveehouderij kan men koe knuffelen.

De virtuele marketing relatie

In de inleiding is al geschetst dat producenten en consumenten in de loop der tijd steeds meer op afstand van elkaar zijn geraakt middels allerlei tussenschakels en dat de relatie is geanonimiseerd. Als gevolg van gewoonten, tijdgebrek of desinteresse is een groot deel van de burgers c.q. consumenten in het geheel niet betrokken bij boeren of platteland. Er zijn bijvoorbeeld slechts zeer weinig levensmiddelenconsumenten die voortdurend duurzaam eten. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het marktaandeel van biologische producten dat rond de

anderhalf procent blijft schommelen, of het aandeel van vijf procent van de consumenten die wekelijks boodschappen doet in een natuurvoedingswinkel. Mensen die er een vegetarisch eetpatroon op nahouden zijn doorgaans 'deeltijdvegetariër': elf procent eet tenminste één per week vegetarisch. Iets meer dan de helft van de consumenten geeft aan nooit biologische producten te gebruiken. In praktijk laten mensen zich gemakkelijk verleiden door de 'kiloknallers' in de supermarkt.

Hoe komt dat? Onder meer doordat het verband tussen een 'verantwoorde' leefstijl en 'duurzaam' consumeren, allerm minst robuust is. Mensen die zichzelf milieubewust vinden, vertonen frequent gedrag dat hiermee niet correspondeert, dan wel baseren ze hun milieubewustzijn louter op een trouwe gang naar de glas- en de papierbak. Er is een ambivalentie tussen een 'groene' leefwijze en consumptiewijze. Het lidmaatschap van een milieu- organisatie of het deelnemen aan consumentenpanels van bedrijven is bijvoorbeeld niet een garantie voor een duurzaam consumptiepatroon in den brede (Dagevos en Horlings, 2004).

Ook al is er in dit geval geen sprake van *face-to-face* contacten tussen burgers en boeren, burgers hebben wel beelden en opinies over boeren en de landbouw. Via marketing en media worden beelden geschetst van agrariërs die de 'rurale idylle' vaak versterken. Het programma 'Boer zoekt Vrouw', dat in hoogtijdagen 3,1 miljoen kijkers trok, heeft bijvoorbeeld een belangrijke bijdrage geleverd aan het imago van de boer. Brands van agrarische producten (zoals 'Boerenlandyoghurt') scheppen de illusie dat de ambachtelijkheid binnen de landbouw nog steeds een belangrijker rol speelt dan de industriële verwerking.

Er is een uitgebreid gamma aan milieukeurmerken zoals EKO, Milieukeur, Milieubewuste Teelt, en Integrale Keten Beheersing. De milieubewuste koper raakt echter in verwarring door de veelheid aan keurmerken en de gebruikte terminologie, vraagt zich af waarom een biologisch ei zoveel duurder is dan een scharrelei en weet niet dat de Nederlandse scharrekip permanent binnen wordt gehouden. Meer digitale voorlichting richting de consument en ketentransparantie blijkt bovendien geen panacee voor duurzaamheid, want zelfs in het informatietijdperk knijpt de consument graag een oogje toe. Men lijkt bijvoorbeeld niet te willen weten dat jaarlijks miljoenen mannelijke eendagskuikens worden vernietigd (Dagevos en Horlings, 2004).

5 De uitdaging voor bestuurders

Boeren en burgers maken deel uit van een dynamisch web van netwerkrelaties. De verschillende archetypische ontmoetingen schetsen een beeld van diversiteit en onderscheid. De wijze waarop de ontmoeting tussen boeren en burgers vorm krijgt wordt voor een deel bepaald door gebiedskwaliteiten, zoals historisch gegroeide relaties, de landschappelijke kenmerken en grondgebruik, de culturele waarden en bestaande organisaties. Dit heeft een drietal consequenties voor bestuurders.

Beleid dat dynamiek als uitgangspunt neemt, poogt ten eerste ontwikkelingen niet te bepalen of tegen te houden maar deze in goede banen te leiden (RPB, 2004). Dit vergt niet alleen een faciliterende maar ook *pro-actieve overheidsrol* en een heldere verdeling van verantwoordelijkheden. Kansen liggen bijvoorbeeld in het adaptief inspelen op klimaatverandering door nieuwe ruimtelijke concepten te ondersteunen. Een voorbeeld is de 'waterhouderij', een vorm van landbouw die waarde creëert door nieuwe koppelingen te leggen met waterzuivering en -opvang, natuur, recreatie en industriële watervoorziening (Telos en Urban Unlimited, 2010).

De provincie kan ten tweede de hieruit voortvloeiende *nieuwe arrangementen en allianties* ondersteunen, in het geval van de waterhouderij is dit bijvoorbeeld een gebiedscoöperatie waarin (agrarische) ondernemers, bewoners, gemeenten en waterschap samenwerken. Uit de archetypische ontmoetingen is een breed scala aan coördinatie vormen ontstaan, zoals producent-consument verbanden, natuurverenigingen, stichtingen en recreatieve arrangementen. De provincie kan hierbij verschillende rollen vervullen afhankelijk van het beleidsthema of –fase, zoals een initiërende rol in het bijeenbrengen van partijen, een faciliterende rol bij ontwikkeling van plannen of een voorwaardenscheppende rol in de uitvoering (Horlings en Haarmann, 2009, p.102).

Ten derde betekent de bestaande diversiteit dat er *keuzes* gemaakt moeten worden; niet alles kan overal tegelijkertijd, vooral wanneer duurzame ontwikkeling daarbij het leidend principe is. De uiteenlopende landbouwtrajecten verhouden zich op verschillende wijzen tot plattelandsbronnen en sociale gemeenschappen en dit kan tot ruimtelijke en sociale spanningen leiden. De opgave voor bestuurders is om aan te geven wat hun voor ogen staat met het platteland in Overijssel als geheel en voor afzonderlijke gebieden. Een *gebiedsgerichte insteek* kan daarbij maatschappelijke betrokkenheid vergroten als dat gestoeld is op een gemeenschappelijke verhaallijn voor het gebied waarin boeren én burgers zich herkennen. Daarnaast bieden de koppeling met de fysieke kenmerken van een gebied en het strategisch verknopen van bestaande vormen van ondernemerschap kansen om te komen tot nieuwe product-markt combinaties.

Tot slot: boer-burger relaties is divers en dynamisch. Voor een bestuurder kan inzicht in de dynamiek van het web van relaties houvast bieden bij het sturen van ontwikkeling in de landbouw, op het platteland en tussen stad en platteland. Een bestuurder kan een stimulerende of faciliterende rol spelen in ontmoetingen tussen boeren en burgers, om ze nader tot elkaar te brengen. Een bestuurder dient ook leidend zijn, keuzes maken waar welke ontwikkelingen wenselijk zijn en de speelruimte bepalen voor boeren en burgers.

Literatuur

- Bell, D. (2006). Variations on the rural idyll. In: Cloke, P.J., Marsden, T. (Eds.), *Handbook of Rural Studies*. Sage, London, UK.
- Boogaard, B.K., Bock, B.B., Oosting, S.J., Krogh, E., 2010a. Visiting a farm: An Exploratory Study on the Social Construction of Animal Farming in Norway and the Netherlands Based on Sensory Perception. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 17(1), 24-50.
- Boogaard, B.K., Bock, B.B., Oosting, S.J., Wiskerke, J.S.C, Van der Zijpp, A.J., 2010b. Social acceptance of dairy farming: The ambivalence between the two faces of modernity. *Journal of Agriculture and Environmental Ethic*. Online first.
- Bremmer, B. (2009) *Hobby- en deeltijdboeren, een restcategorie? Onderzoek naar de drijfveren van kleine grondgebruikers in de gemeente Borne*. MSc-thesis Wageningen Universiteit.
- Oostindie H. en R. Van Broekhuizen (2004). *Landbouw en platteland in De Wolden; Een studie naar agrarische ontwikkeling, verbrede landbouw en nieuwe bedrijvigheid in voormalige boerderijen in de gemeente De Wolden*, Leerstoelgroep Rurale Sociologie, Wageningen Universiteit.
- Cloke, P. (2003). *Country Visions*. Pearson, Harlow, UK.
- Dagevos, H., Sterrenberg, L., 2003. *Burgers en consumenten: tussen tweedeling en tweeenheid*. Wageningen Academic Publishers, Wageningen, the Netherlands.
- Dagevos, H. en I. Horlings (2004). *Van Wasserbombe tot vlinderende consument*. In: Een kwestie van smaak; duurzame consumptie in Brabant. Themaboek Telos 2004, Telos, Tilburg.
- Van Dam, F., Heins, S., Elbersen, B.S. (2002). Lay discourses of the rural and stated and revealed preferences for rural living. Some evidence of the existence of a rural idyll in the Netherlands. *Journal of Rural Studies*, 18, 461-476.
- Frouws, J., 1998. The contested redefinition of the countryside. An analysis of rural discourses in the Netherlands. *Sociologia Ruralis*, 38, 21-68.
- Gasson, R. (1988). *The economics of part-time farming*. Longman: Harlow.
- Gies, E. e.a. (2007), *Megastallen in beeld*, Alterra rapportnr. 1581, Wageningen
- Haan, H. de (2001). *Rurale sociologie en platteland: discours, representatie en rurale praktijken*. In: Gammakennis voor de Groene Ruimte. Wageningen: Alterra.
- Frerichs, R. en J. de Wijs (2001). *Opvattingen en meningen over het Nederlandse platteland*, InnovatieNetwerk voor Groene Ruimte en Agrocluster, Den Haag, Expertisecentrum van het Ministerie van LNV, Ede en NIPO, Amsterdam.
- Haarmann, W., I. Horlings en G. Derix (2009). *Please in my backyard; parc Hogveld en de opkomst van de Integrated Care Community*, TransForum en telos, Zoetermeer.
- Hassink, J., M. Elings & F. Steenstra (2007). *Kwaliteiten van zorglandgoederen*, Rapport 136, Plant Research International, Wageningen UR, Wageningen.
- Horlings, I., A.J. Bijsterveld en J. Janssen (2006). Het Groene Woud is vele landschappen. In: *Zoeken naar nieuwe wegen*, Telos, Tilburg.
- Horlings, I. en W. Haarmann (2009). *Zorg & landschap: een vitale combinatie; verkenning in de Liemers*, InnovatieNetwerk, Utrecht.
- Horlings, I. en W. Haarmann (2009). Op weg naar nieuwe allianties; De organisatorische dimensie. In: *Afstand en betrokkenheid; perspectieven voor duurzame gebiedsontwikkeling*. Telos, Tilburg, p. 77-108.
- Horlings, I., J. Hinssen en F. Hermans (2010). *Botsende beelden; Innoveren bij maatschappelijke tegenwind, een vertooganalyse van het Nieuw Gemengd Bedrijf*, Telos en TransForum, Tilburg, in press.

- H+N+S (2005). *Werkschrift Ruimtelijke Kwaliteit Overijssel*, provincie Overijssel.
- Jong, F. de (2001) *Tussen Boer en Burger. Hobbyboeren in het landschap van de Drentse Aa*. Keuning Instituut, Groningen.
- Keers, G., H. van der Reijden, K. Leidelmeijer, S. Heins, S. Kromhout (2004). *Landelijk dorps wonen: vraag en aanbod*. Amsterdam: RIGO Research en Advies.
- Ministerie van LNV (2005). *Het imago van de agrarische ondernemer*, Den Haag.
- Oerlemans, N., E. Hees en A. Guldemond (2006). *Agrarische natuurverenigingen als gebiedspartij voor versterking natuur, landschap en plattelandontwikkeling*, CLM, Culemborg.
- Oostindie, H. R. van Broekhuizen, P. Seuneke en J.S.C Wiskerke (2009). *Dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw; stand van zaken*. Leerstoelgroep Rurale Sociologie, Wageningen Universiteit.
- Overbeek, M.M.M., J. Vader & M. van der Elst (2007): *Nieuwkomers in het landelijke gebied*. Den Haag: LEI Wageningen UR, rapport 7.07.03.
- NIPO (2003).
- Planbureau voor de Leefomgeving. *Ruimtemonitor*. www.ruimtemonitor.nl
- Ploeg, J.D. van der (1999). *De virtuele boer*, Assen, Van Gorcum.
- Ploeg, J.D. van der; H. Oostindie, H. Renting & D. Roep (2002). *Kleurrijk Platteland; zicht op een nieuwe land- en tuinbouw*. Van Gorcum, Assen.
- Ploeg, J.D. van der, & D. Roep (2003). Multifunctionality and rural development: the actual situation in Europe. In: G. van Huylenbroeck & G. Durand (eds), *Multifunctional Agriculture: A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development*. Ashgate Publishers, p. 37 –53.
- Ploeg, J.D. van der & J. Banks (2002). *Living Countrysides*, Elsevier, Doetinchem.
- Provincie Overijssel (2010). *De Staat van Overijssel*, Zwolle.
- RLG (2002): *Voor boeren, burgers en buitenlui. Advies over de betekenis van sociaal-culturele ontwikkelingen voor het landelijk gebied*. Amersfoort: Raad voor het Landelijk Gebied
- RLG (2008ba). *Het megabedrijf gewogen*. Publicatie RLG 08/03, Utrecht.
- RLG (2008b). *Rond de tafel; Advies over en voor voedselkwaliteit*. Publicatie RLG 08/06, Utrecht.
- RLG (2009) *Braakliggend veld*. Publicatie RLG 09/08, Utrecht.
- RLG-Deelstudie (2009a), *Burgers en boeren bepalen het menu*, Van Schendelen, M.C. (2009), www.rlg.nl.
- RLG-Deelstudie (2009b), *Communicatie en besluitvorming*. Met rapport: F. Boonstra, W.Kundersma, W. en K. Termeer, Van escalerende naar constructieve waardeconflicten in het landelijk gebied, WUR, Wageningen. www.rlg.nl.
- Roep, D., J.D. van der Ploeg en C. Leeuwis (1919). *Zicht op Duurzaamheid en Continuïteit, bedrijfsstijlen in de Achterhoek*. Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie van de Landbouwuniversiteit, Wageningen.
- Roep, D. & J.S.C. Wiskerke (2006). *Nourishing networks; fourteen lessons about creating sustainable food supply chains*. Reed Business Information, Doetinchem.
- Roest, A. en A. Schouten (2009). *Multifunctionele landbouw in de provincie, aantal bedrijven, spreiding en omzet van multifunctionele activiteiten per provincie*. LEI, Wageningen UR, Den Haag.
- RPB, Ruimtelijk Planbureau (2004). *Ontwikkelingsplanologie. Lessen uit en voor de praktijk*. Den Haag: NAI Uitgevers.
- Simon, C., L. Vermeij en A. Steenbekkers (2007). *Het beste van twee werelden; Plattelanders over hun leven op het platteland*, SCP, Den Haag.
- Starre, R. van der (2010) *Boeren buiten spel gezet; Inpraak en onvrede in het Restveen en de Groene Waterparel*. MSc-thesis Wageningen Universiteit.
- Sanderse, K. (2006). *Opvattingen over het platteland*, Interview – NSS, Amsterdam.

- Schnabel, P. (2001). *Waarom blijven boeren? Over voortgang en beëindiging van het boerenbedrijf*. Sociaal en Cultureel Planbureau: Den Haag.
- Steenbekkers, A., C. Simon en C. Veldheer (2006). *Thuis op het platteland; De leefsituatie van platteland en stad vergeleken*, SCP, Den Haag.
- Steenbekkers, A., C. Simon, L. Vermeij en W-J Spreeuwers (2008). *Het platteland van alle Nederlanders; hoe Nederlanders het platteland zien en gebruiken*, SCP, Den Haag.
- Telos en Urban Unlimited (2010). *Waardecreatie met water; Naar een duurzame watermotor*, Lectoris, Eindhoven.
- Termeer, C.J.A.M. , M. van Lieshout, G.E. Breeman en W.D. Pot (2009). *Politieke besluitvorming over het landbouwontwikkelingsgebied Witveldweg in de Gemeente Horst aan de Maas*, Wageningen.
- Thissen, F. (1996) De verstedelijking van het platteland: dorpen en hun bewoners naar een nieuwe verscheidenheid. In: *De verstedelijking van het platteland. Na mij de deur dicht!* Redactie: J.N.H. Elerie en P.P.P. Huigen. Landelijke Vereniging van Kleine Kernen in samenwerking met REGIO-Projekt Uitgevers, Groningen.
- Ziel, T. van der (2003). *Verzet en Verlangen. De constructie van nieuwe ruraliteiten*. Dissertatie, Wageningen Universiteit.
- Ziel, T. van der (2006). *Leven zonder drukte; wat stedelingen waardering in het platteland*. SCP-essay, Den Haag.
- Veen, E.J., B.K. Boogaard, O.N.M. van Eijk en A.J. Visser (2010). *Basis van Burgerwaarden; Studie naar de wenselijkheid van het ontwerpen van een dataset van burgerwaarden voor onderzoek aan Systeeminnovaties*, PPO Wageningen UR, Wageningen.
- Verment, L.B. (1996) *Hobbyboer is troef. Een verkennend onderzoek naar hobbyboeren en hun rol in plattelandsonwikkeling*. Doctoraalonderzoek. Vakgroep Geografie. Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen. Rijksuniversiteit Groningen.
- Vogelezang, L. (2001), *Ruimte voor Kwaliteit; naar een integraal ontwikkelingsplan voor het landelijk gebied in het Land van Maas en Waal*, Leerstoelgroep Rurale Sociologie, Wageningen Universiteit.
- Wagemans, M.C.H. (2004) *Van boerderij naar buurderij; Op zoek naar een nieuwe organisatievorm op het platteland*. InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster, Den Haag
- Wijk-Jansen, E., K. Visser-Riedstra, J. Verstegen (2009). *Passie voor paarden; Een onderzoek naar de belevingswereld en het informatiezoekgedrag van paardenliefhebbers in Nederland*. Den Haag: LEI Wageningen UR, rapport 2009.024
- Wiskerke, J.S.C. (2007). *Robuuste regio's: dynamiek, samenhang en diversiteit in het metropolitane landschap*. Inaugurele rede, Wageningen Universiteit.
- Wiskerke, J.S.C., D. Roep & R. van Broekhuizen (2007). Omslag naar een veelzijdig platteland: met nieuw elan. In: *Rapport Veelzijdig Platteland*, Coöperatie Stadland, Bunschoten, p. 25-34.